

ספרות עברית חדשה

יהושע ד. לבנון

מוטיבים חב"דיים ב"הנדח"
לש"י עגנון

א

דמויות מעולמה של החסידות המופיעות ביצירותיו של ש"י עגנון הן בדרך כלל מחוגי החסידים של גליציה, שאורח חייהם ופרטים רבים מקורות גדוליהם — נהירים היו לו לסופר. עקבותיה של החסידות "הליטאית" לעומת זאת, כמעט שאינם ניכרים, ובמקומות המעטים שפועלות דמויות של חסידים אלו — הרי הן שוליות ביותר, כגון בסיפור "ולא נכשל", שם נזכרים "חסידי יפו המתפללים כפי סדר תפלתו של הרב מלאדי ז"ל" ([29] עמ' רצ), שהמספר נהג לעיתים להתפלל בחברתם. בית מדרשם נזכר גם ב"תמול שלשום" ([30] עמ' 411). חסידי חב"ד נמנים בין תריסר סוגי החסידיים שבצפת בסיפור "לבב אנוש" ([29] עמ' תלד), ובין המתפללים בכותל המערבי ב"תמול שלשום" ([30] עמ' 428). וראה שם בעמ' 285 ו-378 שני איזכורים נוספים). בדברי עגנון "על ברל כצנלסון" שב"מעצמי אל עצמי" ([35] עמ' 143) מביא הוא סיפור "שמספרים עליו על הרב צמח צדק זצ"ל", וב"ספר סופר וסיפור" ([33] עמ' תיט-תכא) מקדיש הוא פרק לספר ה"תניא" ובו חומר שאסף מכמה וכמה מקורות חב"דיים.

לאור זאת מענין יהיה להיווכח, שלשם גיבוש דמות מרכזית בסיפורו "הנדח" והתקמות העלילה סביבה, השתמש עגנון בכמה עניינים שנטלם מן ההווי של חסידות חב"ד ומתורתה.

1. נראה שעגנון שאב סיפור זה ממכתבו של האדמו"ר ר"י מליובאביץ' שנדפס בשנת 1938 ([52] עמ' ו).
2. ג. שלום רואה ריחוק הדומשמי של עגנון מעולמה של חסידות חב"ד, וכותב: "מאז ומתמיד החסידות החב"דית זרה לו [לעגנון] ביותר" ([38]). אפשר שבשורות הבאות יתברר שאין הדבר מוחלט כל כך, במיוחד כשהמדובר בהווי של חסידי חב"ד ובסיפוריהם.

בשנת 1909 הדפיס עגנון ב"השלח" את הסיפור "עלית נשמה" [26], שלימים עשאו פרק אחרון של "הנדח" (כפי שנתפרסם לראשונה ב-1919 ב"התקופה" [27]). ובנה את הסיפור באופן שפרק זה ישמש עילה למתרחש בפרקים הקודמים, והללו יהיו את הרקע עבורו. בבואנו לדון בפרק זה, שומה עלינו לבדוק בארבע מהדורותיו — באותן שכבר הזכרנו, ובאותן שכוונסו במהדורת כל סיפוריו שבהוצאת שוקן מ-1931 [28] עמ' ה-ט), ובמהדורת שוקן מ-1953 [29] עמ' ה-נו).

קודם למסירת סיפור להדפסה במהדורה חדשה, נהג עגנון להכניס בו תיקונים, לעיתים עד כדי עיבוד של הסיפור כולו, אך בנוסחיו של "הנדח" השקיע עגנון עבודה רבה מן הרגיל; ביטוי נאמן לעבודתו האינטנסיבית בחלק מהמהדורות ניתן באיגרותיו לש.ו. שוקן, שנכתבו בין השנים 1916—1927 [16] מס' 68—72), שם קוראים אנו בגלויה מ-22.6.1916: "...ואני יושב ומע-תיק את ספורי הנדח [לקראת הדפסתו ב'התקופה'] [...] ספור זה העתקתי מי יודע כמה פעמים, מסופקני, אם יש בו אותיות כמספר הפעמים שהעתקתי". ובזמן עבודתו להכנת המהדורה הראשונה של כל סיפוריו, כותב עגנון ב-8.6.26: "שלשה חדשים רצופים התעסקתי בהנדה. כמדומני שעתה יצא משוכלל". אך עדיין לא היה די בכך כדי להשביע את רצונו, וכעבור כמחצית השנה כותב הוא שוב (במכתב מ-25.1.27): "הנדח היה מוכן לדפוס כיון שקראתי לא יכולתי להתגבר [...] וחזרתי ותקנתי".

מכאן שעלינו לתת דעתנו לשינויים שחלו בסיפור, ולנסות לעמוד על משמעותם בקשר לנושאים שנדון בהם. בעוד שעלילת "הנדח" מתרחשת בשבוע (היא בוטשאטש), שאליה מגיע "החזור", והגיבורים הם רבי אביגדור הפרנס, חתנו רבי משולם ונכדו גרשום, הרי בפרק שנדפס לעצמו ב"השלח" — מגיע החזור לעיירה סתמית בליטא, "שיושביה ליטאים גמורים הם", והנפשות הפועלות הן "הרב", "הבן" ו"החזור".

אפילו אם נוכיח ונגלה את המוטיבים החב"דיים בפרק "עלית נשמה", הרי ניתוקו של פרק זה מ"הנדח" לא יאפשר לנו להסיק מסקנות על השפעה חב"דית בגליציה. אמנם בחלקו הראשון של הסיפור ניתן למצוא גרעין כלשהו של מציאות היסטורית; גירושו של רבי אוריאל נזכר דווקא באזהרים מן

3. איגרת זו נדפסה גם אצל מ. בית-אריה, "מאיגרות ש"י" עגנון אל ש"ן שוקן" [2] עמ' 103).

4. על שינויי נוסחים ב"הנדח" עמדה גם י. הלוי-ציוויק [9] עמ' 155—190).

הסיפורים שבהם מרובים יסודות המציאות ההיסטוריות על יסודות הבדיון הסיפורי. ב"זכרונות" המספר ב"אורח נטה ללון" כותב עגנון: "מי יגלה עפר מעיניך רבי אביגדור שגרשת ערב שבת עם חשיכה את רבי אוריאל רבן של חסידים, עכשיו תלמידי תלמידיו יושבים בבית מדרשך" ([32] עמ' 190). כן ניתן לשער ששורשיו של הביטוי "ביטשאטש שאינה נותנת לינת לילה לרבני החסידים", החוזר שלוש פעמים בצורות שונות ב"עיר ומלואה" נעוצים בגירוש זה. (לזהותו של רבי אוריאל ראה עוד להלן).

את דמותו של גרשום, לעומת זאת, העלה עגנון דווקא בסיפורו "בלבב ימים", שלמרות המרכיבים ההיסטוריים שהשקיע בו (כפי שהוכיח ש. ורסס [12]), הוא ביריוני מיסודו, ושם פוגשים אנו בין ה"גלבים" העולים משבוע את "רבי משה אחיו של רבי גרשום עליו השלום, זה רבי גרשום שיצתה נשמתו בפסוק הביאני המלך חדריו כמו שמפורש בספר הנדח" [29] עמ' תצ). ניתן לשער שלאחר פיתוח דמותו של "הנדח", שאת גרעינה יצר עגנון כבר בפרק "עלית נשמה", נעשתה דמות זו אצלו חלק מאוכלוסיית שבוע הדמיוני נית, והמעשה שייך כבר להיסטוריה של שבוע — יצירת דמיונו של המספר. הזכרת דמות זו בסיפור אחר כאילו היא אישיות ריאלי, עשויה לשרת תכלית מורכבת של תמיכת אשליית המציאות (אולי תוך ביטול הומוריסטי של אשליה זו אצל היודע את מקורה הבידיוני של העובדה).

בין כך ובין כך, נקלע "החזור" לעיירה שיושביה "מתנגדים", והואיל והגיעה חשיכה של ערב שבת, נכנס לבית המדרש וקידש עליו היום. מיהו אותו "חזור" הנוסע "מעיר לעיר להוכיח במישור ענוי ארץ"? ללא ספק נמנה הוא על כת החסידים, אך מיהו רבו, שאת תורתו חפץ הוא להפיץ במרחקים? לשם פענוח דמותו עלינו לברר משמעותו של המונח "חזור". נ. גלצר ומ. שפיצר בתרגומם לגרמנית [58] עמ' 76 ואילך) פענחוהו כ-Sendling ששיעורו: שליח או משולח. תפיסה זו באה להם כנראה מכך שהבינו את

5. מכך שרק בחלק מהפעמים שמופיעה ליטא בסיפור מוקפת היא במרכאות — מוכח שהכוונה גם לליטא במשמעות הגיאוגרפית ולא רק במובן של מעוז ה"מתנגדים".

6. [34], עמ' 121, 160, 528).

7. קשר זה בין "הנדח" ל"בלבב ימים" יכול לתת בירינו פשר השמטת הסימות "תם ולא נשלים" מ"הנדח" במהדורת 1953, אחר שכבר הופיעה במהדורת 1919 ו-1931. וזאת בשים לב לכך ש"בלבב ימים" נדפס בינתיים ב"מספר ביאליק" [31] בשנת 1934. ואולי יש לראות בסיפור זה נדבך נוסף בבניין הטריטוריה שרצה עגנון לפתח מ"הנדח". ראה אצל א. באנד [59] עמ' 81).

"החזור" במשמעות של אדם המחזר בדרכים. י. רוזנצוויג [44] (עמ' 317) מקשר את "החזור" למושג "החזרה" שהיה קיים, לדבריו, בדתות המזרח ובנצרות הקדומה, וטופח אחר־כך אצל בובר וחוגו. אנו נקצר את הדרך, ונפנה אל המילונים העבריים, שם מתפרש: "מי שחוזר לפני השומעים תורת המורה, Repetent, נהוג אצל החסידים, החוזר של הרבי"⁸. ולא מצינו מושג זה משמש אלא בטרמינולוגיה של חסידי חב"ד, וכך מופיע מונח זה בפרק "מלון מקוצר של חב"ד" ב"משנת חב"ד" של א. שטיינמן [46], א. עמ' 13): "חוזר — מי שחוזר בפני הקהל חדושי התורה של הרבי". כן מקדיש שטיינמן פרק מיוחד למוסד "החזור" ב"בחינות חב"ד" שלו [46], ב. עמ' 103⁹.

להכרת מושג "החזור" לא היה צורך לעגנון להיות קרוב לחוגי חסידי חב"ד, וכמי שבוודאי קרא בספרות ההשכלה היה הוא מודע למונח זה מזכרוֹ נותיו של א.ב. גוטלובר ב"הבקר אור"¹⁰, מ"התועה בדרכי החיים" של פרץ סמולנסקי¹¹, וכן מרשימותיו של "איש לאדי" — א.ז. רבינוביץ¹², ושמה אף מסיפורי אז"ר שבעל־פה על ההווי החב"די, שהיה סיפק ביד עגנון — המקורב אליו — לשמעם מפיו בעת ישיבתם ביפו, שם כתב את "עלית נשמה"¹³. אצל חסידי חב"ד נוצר מושג "החזור" בשנות כהונתו של האדמו"ר השני לבית חב"ד — רבי דובער מליובאביץ המכונה "האדמו"ר האמצעי" (נולד 1774 בתקל"ד, נהג באדמו"רות בשנים תקע"ג—תקפ"ח), שהצטיין בריבוי מאמרי החסידות שדרש, מהם ארוכים להפליא. (המסורת החסידית מספרת על

8. מילון בן־יהודה בערך "חוזר".

9. ראה גם ב"ציון לעירה" מאת ה. צייטלין [40], עמ' 29—30): [...] אורח בעירתנו. "משפיע" הוא. "חוזר" הוא על "דברי אלקים חיים". עוד על מוסד "החזור" בחסידות חב"ד ראה אצל צ. וויסלבסקי, "יחידים ברשות הרבים" [11] עמ' 228—229).

10. נדפסו בשנים תר"מ—תרמ"ו, וקובצו אחר כך אצל פרידקיין [36]). ושם: "החזוריים" היו חוזרים על תורות הרב בהרחבת הביאור" (עמ' 94).

11. [25] עמ' 78): [...] יצא הצדיק מחדרו [...] וישב אל השלחן [...] למולו הגבאי אשר גם בשם "החזור" נקרא, יען כי הוא השמיע שנית את התורה אשר שמע מפי הרב לפני הבאים לשמוע התורה".

12. ב"תולדות משפחת שניאורסון" שלו [41] עמ' 172): "מימינו עמד בנו ר' דובער ומשמאלו 'החזור'. וראה גם בעמ' 178, שם, ובסיפורו "הסנונית הראשון־נה" [42] עמ' 5): החזור — מתורגמן, חוזר לפני החסידים על הדרשה של הרבי.

13. הנחה זו — מפרופ' דב סדן שמעתיה.

אחד עשר דרושים ביום אחד¹⁴, ועל דרוש שנמשך שמונה־עשרה שעות רצופות)¹⁵, כך ש"לאו כל מוחא סביל דא", ולחזרתם המדוייקת של דרושים אלה כלשונם צלחו חסידים בודדים בלבד, מן המצוינים שבהם, והם שנקראו "חוזרים".

תקופת "האדמו"ר האמצעי" מתאימה לשנה שבה מתרחש חלקה הראשון של העלילה שלפנינו, המפורשת במכתבו של רבי אביגדור, שכתב בפרט השנה "ד' ינחם אותנו לפ"ק" = שנת תקע"ה. 1815

פעולותיו של אדמו"ר זה להפצת החסידות מתמצות יפה בהגדרה הכוללת "כל רצונו ומגמתו היו שתשפכנה אבני קדש בראש כל חוצות"¹⁶, ומובן שאיפתו זו עשתה פירות, ובאה לידי ביטוי בפעולות מיוחדות שהיוו חלק מהאווירה וההווי האופייניים לאותה תקופה. ידוע, למשל, שכל אברך בחזירתו לביתו מחצר הרבי, חייב היה לחזור בכל עיר ועיר שבדרכו על המאמרים ששמע מהאדמו"ר [51] עמ' 9), וזאת נוסף על ה"משפיעים"¹⁷ ששלח הרבי לעיירות שונות לחזור דרושי חסידות, שהמפורסם בהם הוא רבי הלל מפאריץ (אח"כ רב בבוברויסק), ששלח לסבב בעיירות פלך חרסון ובמושבותיו¹⁸. לעומת פעילות מוגברת זו בקרב החסידים — השתדל "האדמו"ר האמצעי" שלא ייווצרו כל מגעים עם ה"מתנגדים" [51] עמ' 9, 14), ולאור זאת מובנת לנו התנהגותו של "החזור". מכתת הוא אמנם רגליו ונוסע "מעיר לעיר להוכיח במישור ענוי־אריך" (וכאן רמז נוסף ש"החזור" אינו מבני האזור, אלא ממרחק הגיע לשם), אך כל זה הוא כשהמדובר בחזרת דברי החסידות בפני "אנ"ש, או בפני שאר יהודים הצמאים לדבר ה', ולפיכך כשנקלע לאותה עיר שיושביה "מתנגדים" — לא שש כלל להיכנס לשם ו"לעשות נפשות" בקרב ה"פלאים". ורק כשנוכח כי לפניו מקרה יוצא מן הכלל של אברך אשר "כלי יקר הוא מוכשר לקבל הטהרה", או אז שינה את תוכניתו ונשאר בעירם.

14. "בית רבי" [8], חלק ב, פרק א, הערה ה).

15. "לקוטי פאריץ" [37], עמ' פח).

16. כנ"ל בהע' 14.

17. מונח המתפרש אצל שטיינמן (שם): "מי שממונה על קיבוץ חסידים להדריכם בחסידות". וראה באנציקלופדיה העברית בערך "חב"ד", כרך י', עמ' 41—42. ובדברי ה. צייטלין בהע' 9 לעיל.

18. עליו גם אצל אז"ר [41] עמ' 167): "הוא דלה מתורת רבו והשקה את יושבי רוסיה הקטנה בסבבו מעיר לעיר". וראה אצל רי"י שניאורסון [53] עמ' 80;

[54] עמ' 83).

בשעת סעודת השבת "נזכר החזור רבו הקדוש שמערב שבת אחר הטבילה עד אחר שבת גבוה הוא מכל אדם ממש כשיעור שני ראשים". (קשה להבין מדוע בנוסחים הראשונים נותן עגנון במחשבת החזור "זיכרון" אירוני על רבו הקדוש, שבערב שבת "הריהו שליט"א תולה נשמתו של חול במסמר על-גבי הקיר, שלא תחלל, חס ושלום, קדושתה של הנשמה היתרה"). זהו מוטיב שהיה בוודאי מוכר במאוד לעגנון, מאחר שיוחס לר' חיים מצ'רנוביץ ה"באר מים חיים"¹⁹ היה מפורסם ביותר בקרב החסידים,²⁰ ואף עד חסידי חב"ד שברוסיה הגיע שימעו²¹ וכל שכן שהיה ידוע לאנשי בוטשאטש שר' חיים הנ"ל שכן בתוכם שנים, כפי שמזכיר עגנון עצמו ב"עיר ומלואה" [34] עמ' 231). אך לא מצאתי שדבר זה יסופר בפי חסידי חב"ד על מי מרבתייהם. בדברו אל לבו, אומר "החזור":

באמת אין חילוק בין ישראל לישראל שכל האומה הישראלית היא חלק אל-רחה ממעל, כמו שכתוב, כי חלק ה' עמו [...] אלא יש הבדל בין נשמה לנשמה, שיש בנשמות ישראל כמה מיני מדריגות ובחינות, יש נשמות שמקור מחצבתן מן הראש ויש נשמות ששורש יניקתן אינו אלא מן העקב.

היותה של הנשמה "חלק אל-רחה ממעל", וכן קיום דרגות בנשמות ביחס למקורן באברי הקומה השלימה — אלו דברים הנזכרים כבר בספרי המקובלים (הרמ"ק, האר"י ותלמידיהם),²² אך בנוסח שלפנינו מתאימים הם במיוחד למשנת חב"ד כפי שנתנסחה בספר ה"תניא":

19. ר"י מרגליות, קבוצת יעקב [22] עמ' נו) (ומשם ל"קהל חסידים החדש", פשעמישל 1902, עמ' 68): "מן ערב שבת אחר הטבילה עד אחר שבת היה גבוה עם ערך שני ראשים". מוטיב כעין זה נתפרסם עוד קודם לכן על רב שקדם לחסידות בשני דורות (נפטר בשנת תכ"א): "יהושע ארוך הלוי איש הורוויץ האבד"ק פרעמיסלא והיה נקרא שמו ארוך כי בכל שבת כאשר התחיל ללבוש בגדי שבת היה ארוך יותר חצי אמה" (הקדמה לספר "נזיר השם" מרש"ש הורביץ, למברג תרכ"ט. וראה פרטים נוספים אצל ראשב"ח מיכלזאהן, שמן הטוב, פיעטרקוב, תרס"ה, עמ' 121).

20. במקורות הנ"ל: "שאלתי את אבי אמת הדבר שהעולם אומרים [...]".

21. ר"י הורביץ [7] עמ' מא—מב) מספר שכשפרו לפני זקנו "הצמח צדק" מליובאביץ על תופעה זו שאצל ר' חיים הנ"ל, השיב שאף אצל זקנו הרש"ו 'בעל התניא' "ביום שנכתר בכתר הרבנות והנשיאות, גופו הקדוש נתגדל ונתארך הרבה". (על הגבהה כעין זו ראה אצל ר"א פייגענבוים, "אור פני יצחק" [ווארשא תרצ"ט], עמ' ג ועמ' נו).

22. ראה אצל ר"ד הכהן [17] עמ' רו—רז); ספר הגלגולים פרק א (ווילנא, תרמ"ו, דף ג—ד); שער הגלגולים סוף הקדמה כח (ירושלים, תרעב, דף כט).

ונפש השנית בישראל היא חלק אל-רחה ממעל [כי חלק ה' עמו וכו' חלק משם הוי' ב"ה]²³ [...] ואף שיש רבבות מיני חלוקי מדרגות בנשמות [...] בחינת עקביים ממש לגבי המוח והראש [...] ראשי אלפי ישראל שנשמותיהם הם בחינת ראש ומוח לגבי נשמות ההמון [49] פרק ב).

במהדורות הראשונות באים אותם ביטויים בקיצור יותר, אך מאידך צוטט בהן מ"פה קדשו של הזקן, נשמתו בגנוי מרומים"²⁴ [...] 'פיאטע נשמות', לשונו ממש.²⁵ ביטוי זה לא מצאתי כמות שהוא, אך למעשה אינו אלא תרגום מדוייק בשפה המדוברת להגדרת "נשמות שמבחינת עקביים" שבספר התניא. אולם הכינוי "הזקן" אופייני הוא לכינויו של הרש"ו בעל התניא בפי חסידיה, החל מהדור השני (בדרך כלל: "האדמו"ר הזקן", אך ראה אצל פ. רוזרמן [43] עמ' 86): "בשם 'זקן' סתם — יכנו החסידים את ר' שניאור זלמן מליאדיע בעל התניא והשו"ע".

כעבור זמן מה של לימוד בצוותא מכניס "החזור" את גרשום ל"פרדס", ומגלה לו "סוד ה' שמרומו בדברים הפשוטים [...] ומוליכו ממדריגה למדריגה על שלבי החכמה" — אך לא היתה זו אלא הכשרת הקרקע למאורע שגרם לתפנית הקריטית בנפשו של גרשום:

וכיון שהגיע גרשום למדריגה גדולה בדרכי השם וקנה לו בחינה והסתכלות בשני העולמות מסר לו רבו החזור דבריו הקדושים של הזקן נשמתו בגנוי מרומים, שהיה אומר לפניו יתברך, רבונו של עולם מוותר אני על כל מה שיש לך בעולמך, על גן העדן ואפילו על שערי אורה, הכל אני מוחל לך רבונו של עולם, רוצה אני רק בך, אותך לבדך כביכול.

אם נאמר שהפרק "עלית נשמה" מהווה את הגרעין והיסוד שממנו נתפתח ועליו מושתת סיפור "הנדח" כולו, הרי אימרה זו היא הלון של פרק זה (במיוחד בשים לב לעובדה שאימרה זו לא נגע בה עגנון לשנותה במשהו בכל ארבעת גלגולי הפרק, וזאת לעומת שאר השינויים הרבים שהכניס בסיפור); עד כאן פיתוח הדמות על-ידי עגנון עיקרו בהכנתה לקליטת תוכנו

23. קטע זה מופיע אצל הרש"ו בחלק "אגרת התשובה" שבתניא [49], פרק ד). וראה עוד אצלו ב"לקוטי תורה" [48], במדבר, דף עג, ב; דברים, דף עא, ג).

24. הביטוי "נבג"מ" קשה למוצאו בחוגים אחרים וילת חב"ד.

25. ב"תורה אור" של הרש"ו [50] מופיעה פעמיים הכותרת "לשון הרב בעצמו".

של המאמר בנפשו של גרשום, מכאן ואילך חותרת העלילה לקראת הודעות עם השאיפה המתבטאת ב"דבריו הקדושים של הזקן" עד כדי מימושו של המאמר "רוצה אני רק בך, אותך לבדך".

כבר הראינו לעיל, כי הכינוי "הזקן" מתייחס לרבי שניאור זלמן מלאדי, ועתה נתוודע למקור פתגם זה כפי שיצא מפי "האדמו"ר הזקן" ונמסר מנכדו רבי מנחם מנדל מליובאביץ; סביר כי המקור הישיר שמשם שאב עגנון אימרת מפתח זו היא הספר בית רבי, 29 שבו קוראים אנו:

נכדו [של הרש"ז], אדמו"ר בעל צ"צ [צמח-צדק]. נ"ע אמר עליו שהיה לו הצמאון ליכלל בעצמותו וכך היה מרגלא בפומיה בדביקותו איך וויל ניט דיין ג"ע איך וויל ניט דיין עוה"ב איך וויל נאר דין אליין [איני רוצה בגן-העדן שלך; איני רוצה בעולם-הבא שלך, רוצה אני רק בך בלבד] [כ"כ [כך כתב] נכדו הנ"ל בדרוש מצות התפלה].²⁷

וכשנקלטו דברים אלו בנפשו של גרשום —

נזדעזע נרתיקה של הנשמה הקלושה [...] וכיסופים שלא זכו להם אנשי שבוש התחילו מבצבצים ועולים מתוך לבו [...] ומכאן ואילך נשתפכה בו מעין מרה שחורה ויגונו של עולם עשה עיטוף ועיטור לנועם פניו [...]

ומתפנית זו עוברים אנו — תוך שהמספר מתאר פרטים נוספים מחוויותיו הנפשיות וכמיהותיו של גרשום באותה עת — לשלב הסופי והמכריע בהתעלול-תו של גרשום:

פעם אחת נכנס החוזר אצל גרשום ואותו היום ערב שבת היה, הוציא החוזר ספר שיר השירים והתחיל מפרש לפניו פסוקיו ותיבותיו ואותיותיו וטעמיו וכל הסודות הקדושים והנוראים היוצאים ממנו.

26. [8], חלק א, פרק י הערה ב).

27. דרוש זה נדפס בספר "דרך מצוותיך" מאת הרמ"מ בעל ה"צמח צדק" [55] דפים קטו-קמז], ונפוץ הוא מאד בכת"י חב"ד (למעלה מעשרה כ"י בבית הספרים הלאומי). הרב א. תן מוסיף כי במלים אלו פתח הרש"ז תפילתו מדי יום, כסיומה של שעת התבוננות שקדמה לתפילה [14] עמ' 131; [15] עמ' 22. וראה נוסחים נוספים אצל י. מונדשיין בספרו "מוגדל עז" [21] עמ' קעג). אימרתו זו של הרש"ז מופיעה גם אצל ח"י בונין בסיפורו "מעולם ועד עולם" [1] עמ' 60. וראה להלן פרק ג, וכן ספרו של פ. שניאורסון "חיים גראביצרי" [56] עמ' 40 ו-48).

שיר-השירים "שכולו קודש קדשים"²⁸ נערץ בפי כל, וכולם אומרים מקודש, אך מעניין שאין כחב"ד בין זרמי החסידות בנוגע לפירוש ספר זה וגילוי צפונותיו; מאמרי החסידות החב"דיים פותחים בדרך כלל בפסוק, ואם אינו פסוק מפרשת השבוע או מענין המועד, יהיה זה פסוק משיר השירים! כך שספר זה היה למעין "חומש שישי", ולכן רק בספרות חב"ד מוצאים אנו תורות שכונסו תחת השם "על התורה ועל שיר השירים".²⁹ לעובדה זו מודע כל המצוי בכתבי חסידות חב"ד ומרגיש הוא היטב שיש ל"חזור" החב"די מה לגלות בסתרי שיר-השירים לגרשום זה ש"כבר הספיק ללמוד כל החמשה חומשי תורה על פי דרכי ישראל" [27] עמ' 52).

תגובתו של גרשום לשמע סודות אלו "טבעית" אף היא: עמד גרשום ועמד וחזר על כל מה ששמעו אזינו ומרוב התפעלות הנפש ביקש לבכות.

ולעינינו עולה דמותו של רבי עקיבא הבוכה בשמעו מרבו (ואף הוא בערב שבת!) את רזי שיר השירים.³⁰ פשר בכייה זו מוסבר היטב בתורת חב"ד: " [...] בכייה של שמחה [...] מחמת שמחת הנפש ורוב התענוג עד שלא יכיל שאת בכלי מוחו, כמו ר' עקיבא ששמע סודות מתיקות התורה מר' אליעזר שזלגו עיניו דמעוה".³¹

קטע זה אודות התפעלותו של גרשום הקרובה לבכי הוא מהשינויים שהכניס עגנון במהדורת 1953, שעיקרם מיתון התגובות החיצוניות של גרשום. ממהדורה למהדורה השמיט עגנון אפקטים דרמאטיים של צעקות ושאגות, עד שהעמיד את שיאו של הסיפור על התלהבות פנימית ואקסטאזה שקטה. עוד לעיל שינה עגנון, ובמקום "עמד גרשום והיה צועק לפני ה'

28. משנה, ידים ג, ה.

29. מהרש"ז מלאדי "לקוטי תורה" [48] על התורה ושיר השירים, וכן אצל רש"ז מקאפוסט בספרו "מגן אבות" (ברדיטשוב, תרס"ב). רי"א אפשטיין מהומיל (תלמידם של הרש"ז ובנו האדמו"ר האמצעי) בספרו "חנה אריאל" (ברדיטשוב, תרע"ב) על התורה ובייחוד מקום לשיר-השירים (אותו רב חב"די דרש משך תקופה מסיימת את כל דרושיו על פסוקי שיר-השירים, וכשסיים ערך סעודת מצווה [6] עמ' 184). גם מר' הלל מפאריץ' (תלמידם של "האדמו"ר האמ" צע"י וה"צמח צדק") נדפס "פלה הרמוני" על שיר-השירים (פלטבה, תרע"ה). בספרו זה מגדיל הוא את מעלת שיר-השירים לגבי שאר כל חלקי התנ"ך [עמ' 72]. עוד על שיר-השירים אצל הרש"ז ובנו "האמצעי" — ראה [37] עמ' עג; [6] עמ' 41.

30. "מדרש הגעלים" בזהר חלק א, דף צה ע"ב.

31. אדמו"ר האמצעי ב"תורת חיים" [5], חלק ב, דף מו ע"ב. והשווה לדברי הרש"ז ב"תורה אור" [50] דף כו ע"א. צו ע"ג).

הרחמן (כפי שזה ב"התקופה"), באה תגובה מתונה של עמד גרשום לפני ה' הרחמן ובכה לפניו יתברך" (במהדורות שוקן). וכשם ששעתו האחרונה של גרשום קיבלה גוון אחר במהדורה האחרונה — לא עוד "רץ שלא כדרך בני אדם" ו"מקפץ על הבימה" בעינים תועות ובאצבעות מתפשטות להכות על השולחן, הופעה הגורמת בדרך ממילא ש"נתחלחלו כולם וסברו שיצא, ח"ו, מדעתו", אלא — במהדורה המאוחרת —

בא לו לבית המדרש [...] נטל לו גרשום סידור והלך למקומו אצל הבימה. פתח את סידורו והניח ראשו בין שתי ידיו ועמד שעה קלה עד שהוציא את ראשו והתחיל קורא בשיר השירים בהתלהבות איומה ובגבורה נוראה.

איבוד העשתונות מפנה את מקומו למתינות; ההתלהבות שגבלה קודם בשיגעון מופנמת עתה, והופכת לדביקות שאינה חורגת מתחומי האישי. דביקות זו מתבטאת גם בניגון הולם (שבני משפחתו נוהגים היו לשוררו אחר כך — כדברי אחיו רבי משה ב"בלבב ימים" [29] עמ' תצא) — עד כלות הנפש,³² תופעה הקיימת גם בתורתה של חב"ד ה'חשודה' ב"אגטי ספיריטואליזם",³³ ובלשונו של הרש"ז בספר ה"תניא": "תשוקת הנפש שבלב [...] כשמתגברת ומתלהבת ומתלהטת במאד מאד עד כלות הנפש ממש להשתפך אל חיק אביה חיי החיים ב"ה ולצאת ממאסרה בגוף הגופני וגשמי לדבקה בו יתברך" ([49], פרק נ).

קריאתו היא אמנם "בהתלהבות איומה ובגבורה נוראה" אך אינה מתפרצת ממסגרת אישיותו, ושוב אין המספר (במהדורות שוקן) משתף את קהל המתפללים בחוויותיו של גרשום. אין הם נבהלים וגם אינם נסחפים אחריו, כי בנפשו מתחולל הסער. גם את בנות העיר הצופות בגרשום השמיט עגנון ולא יתערב זר בחוויותיו.

מגמה זו של מיתון התגובות והפנמתן, יתכן שניתן להסביר אף אותה ברצונו של המחבר לשוות לגרשום אופי הקרוב יותר ויותר לדמותו של חסיד חב"ד 'אידיאלי', שבו האקסטאזה אינה מהווה סתירה לרציונאלי ולאינטלקט.³⁴

32. קצת נאיבי הוא לראות במיתו של גרשום תוצאה של "התרגשות לרגל מחלת לבו" כדברי לואידור ([19]).

33. ראה דבריה של ר. שץ ([57]).

34. שתי תכונות המיוחסות לחב"ד על-ידי חוקריה. ראה אצל ר. שץ ([57] הע' 9); מ"י ברדיצ'בסקי, אוצר הספרות, חלק ג (1889), ובאנציקלופדיה העברית בערך "חסידות", עמ' 812, 814.

וגם — שלא כזרמים אחרים בחסידות שייחסו חשיבות לתנועות חיצוניות וקולניות בתפילתם — שיטת חב"ד תובעת דביקות והתפעלות הבאות מתוך התבוננות והכרה עמוקה, שהן המאפיינות את דרך חב"ד ולא ההבעות החיצוניות. בלשונו של "האדמו"ר האמצעי" בהקדמתו ל"קונטרס ההתפעלות": "התפעלות גשמית [...] פיגול הוא לא ירצה [...] כי לכו בל עמו בצעקה הזאת [...] ולא לה' הוא צועק רק להשמיע קולו [...] אך ההתפעלות אלקית שבלב [...] אם הוא מחמת שמתבונן בה' אחד איך שנפשו רחוקה בתכלית מיד יתמרמר לבו בקרבו [...] עד שצועק בצעקה פתאומית בלי כוונה לצעוק [...] ודאי זהו מצד אמיתת הקליטה והקבלה אור האלקות בלבו היטב עד שצעק" ([4] דף ב).³⁵

וכך הגיעו אצל גרשום לשיאם, באמירת שירי-השירים, אותם כיסופים שפיעמו בקרבו מכבר:

יהי רצון שישרפו עצמותי בגיהנם ובלבד שישגיע גרגיר קטן מהן אליך השם. אבל כמה רקיעים בינו לבין קונו והיאך תעפיל הנפש לעלות אל אלקיה?

עתה, בשירי-השירים של ערב-שבת, נסגר המעגל שראשיתו ביציאה בגלות' של רבי אוריאל וקהל חסידיו בערב-שבת, כשהם מזמרים שירי-השירים. ותימה על באנד ([59] עמ' 81, 98), שלא ייחס כל חשיבות למוטיב של ערב-שבת (ולא למנהג אמירת שירי-השירים בזמן זה דווקא — מנהג הנזכר אצל עגנון גם בפרקי בוטשאטש שלו),³⁶ ושעות אלו הפכו אצלו לשעות אחר הצהריים של יום השבת, ומאוחר יותר לסתם "ערב"...

(ראוי לציין כי יציאת נשמה בקדושה ובטהרה תוך כדי אמירת פסוקי שירי-השירים מופיעה אצל עגנון גם ב"עיר ומלואה" ([34] עמ' 113)).

כבר עמדו ומצאו מקום להשוואה ולהקבלה בין י"ל פרץ ("בין שני הרים") לבין עגנון ב"הנדה",³⁷ והוסיף ה. ברזל ([3]), כי "המוות, כשלב עליון, מופיע בסיפורו של י.ל. פרץ 'המקובלים'". וגם שם פותח הרב בפני תלמידו את שערי הרו, וסופו של אותו תלמיד שנתעלה בכלות הנפש כשנש-מתו נפתחה לשמוע ולקלוט את הנגינה העליונה. ומי הם הרב ותלמידו? התשובה לכך ניתנת מפי פרץ עצמו: "שניהם חסידי חב"ד" ([38] עמ' קסח).

35. ב"מעצמי אל עצמי" ([35] עמ' 126) מספר עגנון כי "קונטרס ההתפעלות של האדמו"ר האמצעי" שגור היה על לשונו של ברנר, וסביר להניח שבדרך זו נתוודע עגנון, ונתקרב, לספר זה.

36. "עיר ומלואה" ([34] עמ' 40, וראה גם בעמ' 53).

37. פ. לחובר [20] עמ' 266; ה. ברזל ([3]); י. ש. לבן [45] עמ' 67.

ב

במאמר של י"ל זאסניץ ([13] עמ' 215) קוראים אנו תיאור קצר על תקופתו של "האדמו"ר האמצעי", שאפשר ועגנון קיבל ממנו כמה סממנים לבניית דמותו של גרשום: "העבודה אשר הורה חותנו [האדמו"ר האמצעי] ז"ל שהיא "לתבוע" איש מרעהו ומנפשו על דבר טהרת הלב וזיכוכו, על "הרגשת עצמותו" ועל רחוקו מאור פני ה' אשר אך "בבטול היש" הפץ "ודיורא דקב"ה באינון מאנין תבירין" התמרמרה נפש כל איש מאד ובכה תבכה". על תורתו של אדמו"ר זה כותב הוא: "הפאָעזי הנפלאה אשר בחסידות "הרב האמצעי", הלוקחת לב לומדיה בעצמת שירתה". נדמה שגרשום של עגנון משתלב יפה בין חסידים 'עובדים' אלו, ההוגים בתורה פיוטית זו.

מקור נוסף שקרוב לוודאי שימש את עגנון הצעיר בכתיבת "עלית נשמה" הוא הפרק השני בסיפורו של אברהם לבנסארט "דמויות מארץ ישראל", שנדפס ב"הירדן" ([18]) אשר עגנון נמנה בין משתתפיו.³⁸

בסיפור זה מתוארת דמותו של מר גינצברג יליד וילנא, שאביו המופלג בתורה והירא שמים שנא חסידים בתכלית שנאה. את בנו גידל במשטר לימודים נוקשה. ("מתג הלימודים של אבי אסר את דמיוני הפיוטי, ואחי נוטה בחשאי לתורת החסידות שבה מצאתי קורטוב היראה שמוקיר אבי ואת עסיס הסוד המתוק המפעפע בכל ציורי אמי"). לימים נסע הבן לרגל מסחרו לליבאוויץ, ו"בעיירה הזאת ישב [...] הרב הגאון הצדיק ר' מנדל'ה (נכד "הרב" הקדוש מלאדי, מיסד שיטת "חב"ד") [...] הנשמה הטהורה הזאת שאפה את ניצוצי אל אור אישה [...] נהייתי "לחסיד חב"ד", שם מצאתי תורה, יראה, חכמה, פיוט, חקירה, דמיון, אצילות, עשיה, עמקות [...] התעלות [...] חריפות [...] וסברה ישרה [...] אפתימיוז [...] ופסימיוז [...]".

אפשר עוד להאריך בפירוט ההקבלות בין דמותו של גרשום לדמותו המלנכולית-טרגית של מר גינצברג על יגונו שמתוך השתוקקות לדברי-מה נעלה, אותו יגון הנותן מבע של אצילות לפניו, ועל תפילתו שהיתה תפילה של אקסטוזה שקטה ודבקות מיסטית, ממש כתפילתו של גרשום.

דברי וידויו של מר גינצברג על הפער שבין ייעודו הפיסי של הלב ובין ייעודו הרוחני מזכירים את וידויו של גרשום על חוסר הערך שיש בעיניו לבריאות הפיסי של לבו, ועל אי הנחת שלו מפעולת לבו — לא מטעמו של

38. תודתי למר רפאל וייזר שהפנה את תשומת לבי למקור חשוב זה.

ר' אביגדור הדואג על בריאותו הגשמית של גרשום, אלא מטעם דממתו הרוחנית של לבו, לפי דעתו, אומר מר גינצברג: "רגש עלה מתהום לבבי וירקיע שחקים למקום דנשקי יצירה ועשיה אהדדי, ואצילות רוצה להתרפק על בריאה [...] ולבבי [...] כים מלא קנוקנות המשוועבד להמיר את הדמים, לקבל פסולי החנקן ולשלם תמורתם חמצן, וטרוד כזה בטרדות של בליעה ופליטה איננו יכול לעשות מעשהו לפי שטרי הפיוט הנמתחים עליו". וגרשום של עגנון משיב לר' אביגדור "שהכל כראוי ואין כאן לא חולשה ולא פעימת לב", אבל לפני הקב"ה הוא עומד ובוכה: "רבוץ כל העולמים, מי יתן והיה לבי פועם" כוונתו ברורה: הללו דואגים מפני הפעימות החזקות של לבו של גרשום, אך הוא אינו חושש לזה. לדידו הלוואי היה לבו פועם, אך לא פעימה נאותה לפי דעתם, אלא במשמעותה הרוחנית.

בנוסף מאוחר של הסיפור הרחיב עגנון בזה עוד, וההקבלה של דברי גרשום לדבריו של מר גינצברג גלויה עוד יותר: "רבוץ כל העולמים, מי יתן והיה לבי פועם. לב זה שנתת בי כלום דופק הוא, בשעה שהיה ראוי לו לשאוג מגודל האהבה אליך השם". נראה לי ברור שהקשר בין הדמויות אינו מקרי גרידא.

ג

מעניין להיווכח כי יצירה זו, שבבניינה שוקעו יסודות חב"דיים בהעלם, חזרה והשפיעה על סיפור שבו העולם החב"די מועלה בגלוי. סיפורו של ח"י בונין "מעולם ועד עולם" ([1]) עוסק בצעיר מחסידי הרבי האמצעי שנלקח לעבודת הצבא ברוסיה, ויסורי גפשו במשך שנות שירותו הצעידוהו לקראת כלות הנפש לצאת ממאסר הגוף.

וכך קוראים אנו אצלו:

[...] כל מראה ומחשבה ודמיון שעלו במח היו עטופים בגדי אבל ויגון. אין אור ואין טעם, לא חיות ולא אהבה. ואם אלה חסרים לאדם, מה לו כי בא לעולמו של הקב"ה! [...] וחיים כעין אלה שהגוף חי והנשמה גוועת — גמר אומר — המות יקר מהם (עמ' 49). מי יתן ונשרף בהבל פיהן של חיות הקדש (עמ' 54). באותה שעה שלף הקב"ה נשמת ידידה מנרתיקה, וכסופין קדושים שמעולם לא זכה להם התחילו מחלחלים בתוך לבו, כמהים לגבוה מעל גבוה... התחיל עולה בשלבי הקדושה, עולה ועולה, קנה לו בחינה והסתכלות בהתדבקות היש התחתון ביש העליון [...] מרא דעלמא! קח נשמת ממני!

רחמני כרחם אב על בנים... (עמ' 58). [...] כליון הנפש לצאת ממסגרה [...] ברגעים האחרונים תקפתו חולת אהבה שאין לה תקנה עולמית אלא בצאת הנפש מנרתיקה... תלה ידידה עיניו למרום, נכלל באחד האמת ואין זולתו. התחיל מזמר בנגון "הזקן": — רבונו של עולם! איני רוצה לא בעולם הבא ולא בגן העדן העליון; רוצה אני בך, בך לבד!... (עמ' 60).

קל לחוש ברוחו של הפרק "עלית נשמה" המרחפת בסיפור זה. לא רק נושא משותף ומוטיבים זהים יש כאן, אלא גם מטבעות לשון שטבען עגנון שוקעו בסיפור זה. נצביע רק על הבלטות ביותר שבהן, על-פי גוסט "הנדה" הנדפס ב"התקופה" שנתיים לפני סיפורו של בונין:

[...] התחיל החוזר מעלה אותו על שלבי החכמה יותר ויותר [...] וקנה לו בחינה והסתכלות בשני העולמות [...] דבריו הקדושים של הזקן [...] רבונו של עולם! מותר אני על כל מה שיש לך בעולמך, על גן העדן ואפילו על שערי אורה [...] רוצה אני רק בך, אותך לבדך, כביכול! באותה שעה נזדעזע נרתיקה של הנשמה הקלושה [...] וכסופים, שמעולם לא זכו להם אנשי שבוש, התחילו מתנוצצים בתוך לבו [...] ומבקשים מה למעלה, למעלה!

ד

מיהו "רבי אוריאל"? במהדורות הראשונות של הסיפור³⁹ מספר אחד האברכים מחסידיו: "ויזלוביך לא רחוקה למשכן רבינו". אף במהדורה האחרונה (29 עמ' טו), כשנשמט הקטע הנ"ל ובא אחר תחתיו, נשאר רבי אוריאל בסביבות בוטשאטש-ויזוביץ-פוטיק. על אדמו"ר שישב בפוטיק מספר לנו עגנון ב"אורח נטה לזון" (32 עמ' 183), והוא הצדיק שנקרא ברבות הימים "הצורטקובאי", שלאנשיו היה קלוזו בבוטשאטש. דרכם של חסידיו [ש]ביום הילולא של צדיק עושים סעודה גדולה בבשר וביין בשירים וריקודים. לקול השמחה באים אף משאר העם ורואים ותמהים, שיראי השם עושים להם מחול. עד שהם עומדים ומביטים, בא חסיד ותופס אחד מהם לתוך העיגול ומרקד עמו, עד שמתלהב לבו אף הוא ומצטרף לחסידי צורטקוב (שם).

וב"הנדה" פוגשים אנו בתיאור דומה:

39. "התקופה" [27 עמ' 9]; "מאז ומעתה" [28 עמ' יז].

לאחר שסיימו תפילת ערבית יצאו במחולות המחניים [...] עמד גרשום לפני השולחן ונטל ספר בידו וכיסה פניו, שלא יראה יהודים עושים מעשה נערות. טפח לו אחד מן החבורה על כתפו ורמז לו כלפי המרקדים ואמר, מה יפו פעמיך בנעלים בת נדיב. לא היו רגעים מרובים עד שהניח גרשום ספרו מידו ונתעצם בכל כח ראייתו במחול [...] יצא גרשום מן השטיב"ל ומין לחלוחית חיונית היתה מפעפעת באיבריו [...] (עמ' לו).

מאיך מפריד עגנון בין חסידי צורטקוב לבין תלמידיו של רבי אוריאל, מתפללי בית המדרש הישן [32 עמ' 189]. נראה שעגנון הרכיב מאורעות ואישים שכל אחד מהם כשלעצמו — יתכן ויש בו מן המציאות ההיסטורית, ומבין כולם נוצרה דמותו של רבי אוריאל — קרבן הגירוש. (כאמור לעיל, סביר שגירוש מעין זה אירע פעם בבוטשאטש).

מהו הקשר בין גרשום לבין רבי אוריאל? ראשית התקרבותו של גרשום לחסידות היתה עוד טרם בוא "החזור" לעירם, וחלה עקב המקרה שנזדמן לו להתפלל ב"שטיב"ל של חסידי רבי אוריאל. אחר כך, כשנכנסו דברי האברכים החסידים ללבו, "התחיל לבו פועם בחזקה והיה מתאוה ומחמד לראות את הרב רבי אוריאל. והתשוקה מלהטת את לבו [...] ובוזרת בו כתנור [...] ונשא נפשו ויצא בחשאי" לילך אצל רבי אוריאל (עמ' נ).

בימי מחלתו התחרט על צעדיו אלו, והסיח דעתו מן החסידות — "עד שבא החזור והחזירו לשרשו" (עמ' נא) — ומשכו לעומק החסידות. מן הראוי וטבעי היה הדבר, לו היו נוצרים עתה קשרים הדוקים עם רבי אוריאל וקהל חסידיו בשבוש. אך בסיפור אין כל רמז לכך, וגרשום צועד לו בנתיב אחר לחלוטין, שבו אינה נחוצה נוכחותם של רבי אוריאל ועדתו, והדבר אומר דרשני!

אך תמיהה זו סרה עם זיהויו של "החזור", כי אם בחסיד חב"ד עסקינו, שוב אין כל פלא ש"החזור" אינו מושכו אל הצדיק הגליצאי, וכלל אינו מטיף לו מענייני הצדיקות, אלא מלמדו 'שיטה' שבכוחה לעשות לה נפשות גם אם אין באים במגע ישיר עם הצדיק. וזהו האופייני לחסידות חב"ד, שבכוח תורתה רוכשת לה את חסידיה.⁴⁰ וזהו שיטה שאף על פי שה'שמחה' היא לדידה ערך נעלה,⁴¹ והיא המנחה את "החזור" בשאיפתו "להמשיך בהם חיות ושמחה אלקית", אך מאידך גם "מרירות הנפש על ריחוקה מאור פני

40. ראה אצל א. צדרבוים, כתר כהונה [39 פרק כ].

41. תניא [49 פרקים כו, לא, לג].

ה" היא חלק חיוני בל יגונה⁴² (דבר שבו היו מונים חסידים אחרים את שיטת חב"ד)⁴³ ואין הכרח איפוא לומר כדברי י. שהילבן [45] עמ' 67, ש"החזור" לא הצליח במשימתו. מאחר שגרשום לא עבד את ה' בשמחה ובטוב לבב.

זכר נוסף לחב"ד נמצא דווקא בשמו של רבי אביגדור, שבו טמון רמז שקוף לרבי אביגדור מפינסק שהיה בין הגורמים למאסרו הראשון של הרש"ז מלאדי (בשנת תקנ"ט) והגורם הישיר למאסרו השני (בשנת תקס"א) על ידי מלשינותו⁴⁴ ואף רבי אביגדור דגן נקט באותה שיטה במלחמתו נגד רבי אוריאל, בגייסו לעזרתו את "השררה" וסרדיוטותיה כש"מסר" את רבי אוריאל אל הפריץ (עמ' יא). ומה בניו ונכדיו של ר' אביגדור מפינסק סופם שהיו לחסידים⁴⁵ — אף גרשום ומשה נכדיו של ר' אביגדור הפרנס כן...⁴⁶

הוספה

בין הגהה להדפסה הודיעני פרופ' ש. ורסס כי כבר קדם ש. הלקין ודרש סמוכין בין עגנון לחב"ד. וזאת במאמרו על ש"י עגנון בספרו "עראי וקבע" (ג.י. תש"ב): "יראת-הרוממות הדתית מחלחלת בסימבוליקה העגנונית ורישומה על-פירוב דווקא לא כרושם של הדבקות החסידית-העממית, המצויה אצל פרץ למשל, אלא כולה מעין אכסטזה דתית-אינטלקטואלית, אנושית-כללית. ואם יש לבקש סמוכין בינה לבין החסידות אף על פי כן, קרובה היא במאוד מאוד להתפעלות החב"דית, היונקת מן ה'התבוננות' שבחב"ד. ו'זהו סוד הגדולה והעזו והרוממות ואהבת דודים שמרגיש כל אדם בישראל' בלשונו של עגנון".

42. שם, פרק לא.

43. ראה אצל א. מרקוס (ורוס) [23] עמ' 89, ומשם ל'דור דעה' של רי"א קאמעלהאר, כרך א (בילגורייא, תרצ"ג), עמ' קס.

44. ראה אצל דובנוב, תולדות החסידות, חלק א, פרק שביעי, ובאריכות אצל מ. וילנסקי [10], חלק א, עמ' 230—295; מ. גנדב [24] עמ' 201—204).

45. בית-רבי [8], חלק א, עמ' 68.

46. יצוין כי עגנון מעיד על זיקה ביוגרפית לדמויות. ב'מעצמי אל עצמי' [35] עמ' 26) כותב הוא על זקנו, אבי אמו: "מקצת ממעשיו וממדותיו אתם מוצאים [...] בדמותו של ר' אביגדור בהנדח". ופרופ' דב סדן מספר כי סח לו עגנון: "ודע, כי כל שאירע לו לגרשום ב'הנדח' אירע לי" [24] עמ' 186).

ביבליוגראפיה

- [1] בונין, ח"י. "מעולם ועד עולם". בתוך: שאר ישוב, ערוך ע"י חיים יצחק בונין. לודו, הוצאת "שאר ישוב", תשרי תרפ"ב [1921]. חוברת ג—ד, עמ' 48—60.
- [2] בית-אריה, מ. "מאיגרות ש"י עגנון אל ש"י שוקו", בתוך: ש"י עגנון — מחקרים ותעודות. בעריכת גרשון שקד ורפאל ויינר. ירושלים, מוסד ביאליק, תשל"ח, עמ' 97—117.
- [3] ברול, ה. "בין שני הרים" מול "הנדיח". בתוך: 'הבקר', 12 ו-16 באפריל 1965.
- [4] רבי דובער מליובאוויץ. "קונטרס ההתפעלות". בתוך: לקוטי באורים, ווארשא, תרכ"ח.
- [5] — — — "תורת חיים" לספר בראשית. ווארשא, תרכ"ו.
- [6] דוכמאן, ש"י. "ליקוט 'לשמע און', זכרונות, סיפורים ומתמון קדישין". [ברוקלין], תשכ"ג.
- [7] הורביץ, י. 'ערן ציון', מקומות הקדושים שבארץ ישראל. ירושלים, תשט"ו.
- [8] היילמן, ח"מ. 'בית רבי', ברדיטשוב, תרס"ב.
- [9] הלוי-צוויק, י. תקופת גרמניה [1914—1924] ביצירתו של ש"י עגנון, עבודה לשם קבלת התואר דוקטור לפילוסופיה של האוניברסיטה העברית בירושלים, תשכ"ח.
- [10] וילנסקי, מ. 'חסידים ומתנגדים'. ירושלים, מוסד ביאליק, תשל"ו.
- [11] וויסלבסקי, צ. 'יהידים ברשות הרבים'. ניו יורק, ספרים, תש"ג.
- [12] ורסס, ש. "בלבב ימים" לש"י עגנון — המקורות לסיפור ושיטות עיצובם", בתוך ספרו: סיפור ושרשו — עיונים בהתפתחות הפרוזה העברית. רמת-גן, ספריית מקור, 1971, עמ' 201—243.
- [13] זאסניץ, י"ל. "לתולדות הגאון החסיד ר' מנחם מענדיל ז"ל האדמו"ר לחסידות חב"ד". בתוך: כנסת ישראל (שפ"ר), ספר שלישי. ווארשא, תרמ"ח, עמ' 214—218.
- [14] חן, א. "למהותה של החסידות ובעיקר החב"דית". בתוך ספרו: במלכות היהדות, חלק ג. ירושלים, מוסד הרב קוק, תשל"ו.
- [15] — — — "בעל התניא ומהות חסידות חב"ד", בתוך: ספר הקן, ירושלים, קרית ספר, 1969.
- [16] ירושלים, בית הספרים הלאומי והאוניברסיטאי: תערוכת ש"י עגנון, חתן פרס נובל לספרות 1966, קטלוג. ירושלים תשכ"ז.
- [17] הכהן, ד. קול הנבואה — ההגיון העברי השמעי. ירושלים, מוסד הרב קוק, תשל"ו.
- [18] לבנסארט, א. [עזריאל]. "טפוסים מארץ ישראל", בתוך: הירדן (סטאניסלב), חלק ב, אייר תרס"ו.

- [19] לואידור, י. "הנדיח". בתוך: האדמה, חלק א, 1920. עמ' 206—207.
- [20] לחובר, פ. "החסידות וה'התנגדות' בספורים. 'הנדח'". בתוך ספרו: ראשונים ואחרונים. מסות ומאמרים. תל-אביב, דביר, תשכ"ו. עמ' 365—366.
- [21] מונדשיין, י. מגדל עז. כפר-חב"ד, מכון ליובאוויטש, תש"מ.
- [22] מרגליות, י. קבוצת יעקב. פרעמישלא, תרנ"ו.
- [23] מרקוס (ורוס), א. החסידות, תרגום מ. שנפלד. תל-אביב, נצח, תשי"ד (המקור בגרמנית נדפס ב-1901).
- [24] נדב, מ. פינסק, ספר עדות וזכרון לקהילת פינסק-קארלין. חלק א, כרך היס-טורי. תל-אביב-חיפה, תשל"ג.
- [24א] סדן, ד. על שיי עגנון, מסות ומאמרים. הקיבוץ המאוחד, תשל"ט.
- [25] סמולנסקי, פ. התועה בדרכי החיים, חלק ג, ווארשא, תרס"ה.
- [26] עגנון, שיי. "עלית נשמה". בתוך: 'השלח', כרך כא (תרס"ט—תר"צ), עמ' 443—445.
- [27] — — — "הנדח". בתוך: "התקופה", כרך ד (תרע"ט), עמ' 1—54.
- [28] — — — כל ספוריו... כרך שלישי, מאז ומעתה, ברלין, שוקן, תרצ"א.
- [29] — — — כל ספוריו... כרך שני, אלו ואלו, ירושלים—ת"א, שוקן, תשי"ג.
- [30] — — — כל ספוריו... כרך תשיעי, תמול שלשום. ירושלים—ת"א, תש"ו.
- [30] — — — כל ספוריו... כרך תשיעי, תמול שלשום, ירושלים—ת"א, שוקן, תש"ו.
- [31] — — — "בלבב ימים". בתוך: ספר ביאליק, בעריכת י. פיכמן. תל-אביב, תרצ"ד, "דברי שירה", עמ' 3—42.
- [32] — — — "אורח נטה ללון". כל ספוריו... ירושלים—ת"א, שוקן, תשי"י.
- [33] — — — "ספר סופר וסיפור". ירושלים—ת"א, שוקן, תשל"ח.
- [34] — — — "עיר ומלואה". ירושלים—ת"א, שוקן, תשל"ג.
- [35] — — — "מעצמי אל עצמי". ירושלים—ת"א, שוקן, תשל"ו.
- [36] פרידקיין, א. "אברהם בער נאטלאכער און זיין עפאכען", ווילנא, 1925.
- [37] פרלוב, ח"מ. 'לקוטי ספורים', זכרונות, ספורים ופתגמים קדישין. כפר חב"ד, תשכ"ו.
- [38] פריץ, י"ל. 'המקובלים'. בתוך: כל כתביו... כרך ב, חסידות. תל-אביב, דביר, תש"ח. עמ' קסז—קעא.
- [39] צדבובים, א. כתר כהונה, אדעסא, תרכ"ו.
- [40] צייטלין, ה. "ציון לעירה". בתוך: ערכים, קבצים לשאלות-החיים ולספרות. ערכים על-ידי פ. לחובר. קובץ א. ורשה, "ערכים", תרע"ט.
- [41] רבינוביץ, א"ו. "תולדות משפחת שניאורסון". בתוך: האסוף, כרך ה (תרמ"ט), עמ' 163—180.
- [42] — — — "הסגנונית הראשונה". בתוך ספרו: הפטרה, ספר שני. תל-אביב, תרפ"ח.
- [43] רודרמן, פ. "השקפה כללית על הצדיקים ועל החסידים". בתוך: השחר, כרך ו, תרל"ה. עמ' 86—104.
- [44] רוונצוויג, י. "בלי צער הריון". בתוך: אורלוגין, 11 (ינואר 1955), עמ' 307—320.

- [45] שה-לבן, י. "הנדיח". בתוך ספרו: שמואל יוסף עגנון — קיום ליצירתו. תל-אביב, תש"ו. עמ' 61—68.
- [46] שטיינמן, א. באר החסידות — משנת חב"ד. תל-אביב, כנסת [תשי"ז].
- [47] שלום, ג. "רשמים והרהורים". בתוך: הארץ, 13.8.48.
- [48] ר' שניאור זלמן מלאדי. 'לקוטי תורה', ווילנא, תרס"ד.
- [49] — — — 'לקוטי אמרים — תניא', ווילנא, תר"ס.
- [50] — — — 'תורה אור', ווילנא, תרנ"ט.
- [51] שניאורסון, ריי"י מליובאוויץ. קונטרס 'לימוד החסידות', ברוקלין, אוצר החסידים, תש"ו.
- [52] — — — מאמר... ב' ניסן תרח"ץ... והעתק מכתב... (קונטרס לו). ווארשא, תרח"ץ.
- [53] — — — ספר השיחות התשי"ג. ברוקלין, אוצר החסידים, תשכ"ה.
- [54] — — — ספר השיחות התשי"ד. ברוקלין, אוצר החסידים, תשכ"ז.
- [55] שניאורסון, רמ"מ מליובאוויץ. 'דרך מצוותיך' הוא ספר טעמי המצוות. פולטבה, תרע"א.
- [56] שניאורסון, פישל. 'חיים גראביצ'ר'. תל-אביב, א. ציוני, תשט"ז.
- [57] שץ, ר. 'אגטי ספיריטואליזם בחסידות'. בתוך: מולד, כ, חוברת 171—172 (חשוון תשכ"ג), עמ' 513—528.
- [58] Agnon, S.J. Der Verstossene. Aus dem Hebräischen übersetzt von Nahum Norbert Glatzer und Moritz Spitzer. Berlin, Schocken, 1938.
- [59] Band, A.J. Nostalgia and Nightmare, a Study in the Fiction S.Y. Agnon, University of California Press, Berkeley and Los Angeles, 1968.